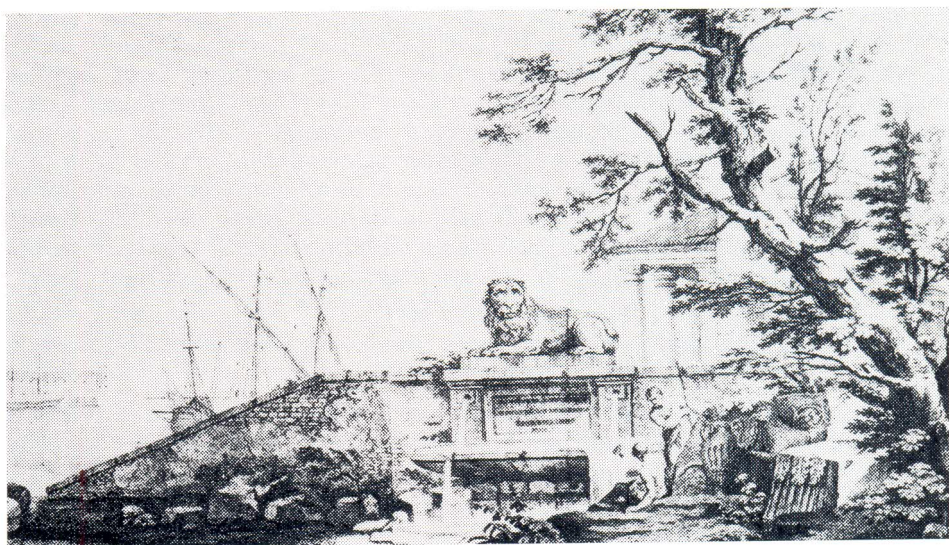

Nikola Ivanović

POVIJEST SPLITSKIH TOPLICA

Česme s ljekovitom vodom na splitskoj obali 1757. (Iz knjige R. Adama)

Proučavanju Splitskih toplica pristupilo se neposredno nakon njihove izgradnje god. 1821. Prvenstveno se proučavalo postanak mineralnih izvora: Piškere, samostanskog i kupališnog izvora, na jugoistočnom podnožju brda Marjan. Ovde iznosimo nekoliko mišljenja.

Nikola Cattani (1868) podržava poznato mišljenje Plinija: »Tales sunt aquae, qualis terra per quam fluit«. Vode su takove kao zemlja kroz koju teku. U svezi ovoga on navodi da je splitska mineralna voda prolazila kroz

naslage pirita (FeS_2), vapnenca, magnezija, soli itd., gdje se mineralizirala.¹⁾

A. Bakutić (1910) postanak sumpornih izvora povezuje s tim da je Marjan ugasli vulkan. Kada se saznalo da ovdje nema vulkanskog kamena, ovo je mišljenje napušteno.²⁾

Prvi koji je hidrološki istraživao ove izvore bio je F. Kerner (1917), koji drži da sistem pukotina ovog područja stoji pod flišnim terenom Kaštelanskog zaljeva djelomično u vezi s pukotinama Marjana. Podvodna gibanja vode u splitskoj obalnoj regiji kreću se vjerojatno tako da se voda skuplja u istočnoj Zagori i spušta iza slojeva fliša. Zatim dospije ovim putem s morskom vodom. Voda izvire onda na najdubljem mjestu istočnog podnožja Marjana.³⁾

Danilo Maić (1965) ispitivao je mineralne izvore te je došao do zaključka da su to kraška sinfonska vrela obogaćena sumporom, a nekad su bila obalna.⁴⁾

Darko Tufekčić (1958) u svojim istraživačkim radovima iznosi da su vrela nastala na kontaktu fliša i vapnenca, te da je kupališno vrelo prelijevno sa flišnom barijerom kroz vapnenac.⁵⁾

A. Magdalenić i F. Fritz (1959) vezuju genezu izvorskih voda na podnožju Marjana za rasjede nastale izdizanjem Dinarida. Jedan takav rasjed smjera zapad—istok ide južnim padinama Marjana i dalje prema istoku se nastavlja i gubi pod urbanim objektima grada Splita, prolazeći upravo područjem splitskih izvora mineralne vode.⁶⁾ Kroz ovaj rasjed površinska voda lako prodre u unutrašnjost Zemljine kore, gdje se prema Miholiću (1954)⁷⁾ mineralizira izlučivanjem solnih ležišta trijasa krede i eocena. M. Buljan (1955) je mišljenja da se ova voda u podzemlju miješa s morskom vodom i slatkom što utječe na mineralizaciju.⁸⁾

Još su sa geološkog stajališta proučavali ovo područje: R. Schubert (1910),⁹⁾ F. Tućan (1953),¹⁰⁾ J. Baturić (1958)¹¹⁾ i dr.

Prvi su analizirali ovu vodu Antonio Biancheti, kemičar iz Navare sa liječnikom Karlom Birnanijem (1823). Kemijske su analize još izvršili: August Vierthaler (1867), E. Ludvig (1902), E. Glaser (1909), M. Daniek (1914), T. Pintar (1948), S. Miholić (1948), M. Buljan (1952—1953), Nikola Vernazza (1956)¹²⁾ itd.

Prema rezultatima kemičara voda se ubraja u visoko mineralizirane vode 28,67 g/kg, a karakterizirana je sumporovodikom (H_2S 20 mg/l). Po sadržaju sumporovodika pripada među najjače sumporne vode u Evropi. Radioaktivitet je iznosio 0,719 MJ po Miholiću 1948.¹³⁾

Taloženjem mineralnih sastojaka u sumpornim izvorima nastao je mineralni peloid, blato. Na mjestu taloženja kupališnog izvora kroz 50 god. akumuliralo se nekoliko tona mineralnog mulja, jakog mirisa po smoli. Analize tog mulja pokazale su da se među ostalim sastojcima nalaze izvjesne količine joda (1902 —0,012, a 1956 —0,09)¹⁴⁾

Biološka pitanja proučavali su: Zora Klas (1938),¹⁵⁾ W. Schneider (1939—40)¹⁶⁾ i dr.

Sa medicinskog stajališta vodu su ispitivali: Karlo Birnani (1823),¹⁷⁾ Nikola Cattani (1836—1886),¹⁸⁾ Ljubo Letica (1927),¹⁹⁾ Lazo Nenadović (1936),²⁰⁾ Renata Novak (1964),²¹⁾ Dinko Mirošević (1950—1960)²²⁾ itd.

Postoji priličan broj monografija kojima su splitske toplice proučavane sa raznih stajališta, međutim njihova povijest nije bila nikako obrađena. Koliko nam je poznato, osim nekoliko reklamnih prospekata i manjih članaka, na njihovu povijest se nitko detaljnije nije osvrnuo. Ovom radnjom namjera nam je barem donekle ispuniti ovu prazninu. Splitske su toplice značajne za Split i kao spomenik kulturne baštine i kao mogućnost efikasnog liječenja, pa su zaslužile da im se posveti veća pažnja.

Razvoj splitskih toplica možemo podijeliti na više razdoblja.

Nije nam poznato da bi se u razdoblju Ilira i Grka koristili mineralni izvori i morsko blato. Može se pretpostaviti, da im je osim pranja i u liječenju služila mineralna voda pod Marjanom.

Opće je poznato da je rimski car Dioklecijan, koji je navodno rođen oko god. 245. u Libovcu nešto južnije od Kučina na padinama Mosora, dao sagraditi kod Aspalathosa palaču. Nju je podigao po uzoru rimskog logora i to oko god. 300. Palača je dobivala vodu iz Jadra vodovodom dugim 9 km, koji je god. 1878. obnovljen te još i danas služi.²³⁾ Kao svaka bolja rimska kuća tako je i ovakva velika palača morala imati terme. Doista, do danas su pronađene terme na dva mjesta. Jedna jugozapadno od Jupitrova hrama otkrivene god. 1960. To su zapadne terme. One su bile spojene sa stambenim odajama Dioklecijanovim, koji se njima služio. Druge su istočne terme. Ove se nalaze južnije od Mauzoleja. One su otkrivene 1970, a služile su upotrebi šireg kruga gostiju Dioklecijanove palače.²⁴⁾

Kako Renata Novak pretpostavlja da su izvore kod Aspalathosa poznavali već stari Rimljani,²⁵⁾ najviše nas zanima je li Dioklecijan sagradio palaču zbog mineralnih izvora i morskog ljekovitog blata u svrhu liječenja? Postoji o tome više mišljenja. Ovdje ih navodimo nekoliko:

Neki koji smatraju da su glavni razlog izgradnje palače bili mineralni izvori i liječenje Dioklecijanovo.

1. »O tome govore stari pisci od Laktancija do Eutropa, po kojemu bi se dalo suditi da je tom carskom bolesniku splitska ljekovita voda silno pomogla jer isti Eutrop veli o njemu: "praeclaro otio senit" — Ostario je u slavnjoj dokolici.«²⁶⁾

2. C. Morgan kaže da nema sumnje kako je već i caru Dioklecijanu bila poznata ova ljekovita voda i da se njome liječio.²⁷⁾

3. Lazo Nenadović smatra da se Dioklecijan kupao u splitsko mineralnoj vodi.²⁸⁾

4. Zora Klas podržava Nenadovićevo mišljenje i proširuje ga dodatkom da je Dioklecijan u tu svrhu izgradio palaču gdje bi mogao provoditi svoje posljednje dane.²⁹⁾

5. Duško Kečkemet misli da su se u antičko doba iskorištavala u svrhu liječenja ljekovita vrela u Splitu, pa da se zacijelo njima služio i sami car Dioklecijan.³⁰⁾

6. I Juraj Köbler tvrdi da je Dioklecijan dao sagraditi palaču u Splitu na sumpornim vrelima da bi time mogao liječiti svoj giht. (J. Köbler: Rak, bolest dvadesetog stoljeća, Zagreb 1973, str. 11).

7. U novije doba ovim pitanjem osobito se pozabavio Dinko Mirošević. On se kao liječnik posvetio proučavanju Dioklecijanova zdravstvenog stanja. O tome iznosi slijedeće: »God. 303. Dioklecijan se je povukao u svoju palaču kod Aspalathosa, zbog bolesti koja ga je mučila još kao vojnika. Po Laktanciju, prilikom putovanja iz Ravene u Nikomediju god. 304. toliko je nesposoban, da su ga morali nositi. Na osnovu vrlo starih indicija, teško je ustanoviti od čega je bio bolestan. Euzebijije navodi da je to bilo raspadanje od duge i teške bolesti u Saloni, a kronika Paschale iz god. 629. kaže da je umro od vodene bolesti u Saloni. («Cronicon Paschale, god. 629»). Dalje Mirošević promatra Dioklecijanov lik na novcu. Na jednom liku car ima tanak vrat i mršavo lice, a na drugom debeo vrat i okruglo lice. Mirošević se ne slaže s mišljenjem da su razlike rezultat uobičajenog stila prikazivanja cara kada je novac kovan, već na temelju debelog vrata i okruglog lica zaključuje da je bolovao od reume. Po Miroševiću su se Rimljani koristili ovim izvorima prije gradnje palače.³¹⁾

U prilog svom stajalištu D. Mirošević navodi još svetišta bogova koji su imali jaku liječničku moć: Eskulapa (danas Krstionica), u blizini Kibela, boginja Zemlje, podzemlja i vode, nedaleko od Venere, boginje ljepote i snage. Isto tako za dokaz svom mišljenju ističe da se u kripti Mauzoleja i Eskulapova svetišta nalaze izvori vode.³²⁾ On tvrdi da je god. 1947—1954. našao duž čitave obale ispred Palače sumporne baterije i tri izvora jake mineralizirane sumporne vode koja sadrži 31 gram suhe tvari a u njezinom talogu našlo se bitumena i joda.³³⁾

Godine 1954. na mjestima koja su očišćena u podrumima nađeno je mnoštvo taloga sumporne vode i masne gustoće pune istog kemijskog sadržaja kao i u sumpornim toplicama kod izvora.³⁴⁾ Tako on dokazuje da je Dioklecijanova palača građena na sumpornim izvorima. On drži da su izvori i uređaji za njihovo iskorištavanje bili u 6. stoljeću uništeni i zatrpani. Dioklecijan je doveo vodu iz Jadra jer su se brojni izvori slatke vode miješali sa sumporom.³⁵⁾

Autori koji drže da su sumporni izvori i liječenje Dioklecijana bili sponorni pri izgradnji palače u Aspalatosu:

1. Cvito Fisković, proučavajući zdravstvene prilike Splita krajem 18. st., iznosi: »U novije vrijeme upravnik Splitskih toplica dr D. Mirošević istražuje da li u samoj Dioklecijanovoj palači ima tragova sumpornim izvorima. Nije isključeno, naravno, da su obilati i ljekoviti sumporni izvori tik Dioklecijanove palače doprinijeli ostvarenju careve zamisli da svoju palaču zida ovdje kada se zna da su u Varaždinskim i drugim toplicama nađeni rimski spomenici.«³⁶⁾

2. Branimir Gabričević smatra da su nostalgija za rodnim krajem, ljepota krajolika, klima, liječenje i dr. igrali ulogu u lokaciji palače. Gledajući ovo kao povijesnu cjelinu, oni imaju sekundarno značenje. Gradnja palače u Aspalatosu logična je posljedica Dioklecijanovih reforma. Dioklecijan je na Maksimilijana vršio pritisak da skupa abdiciraju. U tome

je uspio. Svrha mu je bila da za života vidi kako funkcionira njegova reforma.³⁷⁾

3. U zadnje doba Jerko i Tomislav Marasović iskopavaju podrume Dioklecijanove palače te o razlozima njezine izgradnje pišu: »Mogućnost, da je baš izabrana uvala Aspalatos gdje će se izgraditi palaču, može se tumačiti na više načina: 1. Iz careve želje da posljednje godine života provede u rodnom kraju. 2. Pretpostavka da je palača smještena na granici Istoka i Zapada pružao je Dioklecijanu povoljne uvjete da prati događaje koji su uslijedili nakon njegova odlaska s prijestolja. 3. Pretpostavljeni je motiv careva bolest i mogućnost liječenja.

Konačno, jedan od najjačih razloga gradnje u Aspalathosu jest njegov izvanredni prirodni položaj. Dobro zaklonjena uvala u izvanrednoj konfiguraciji Marjanskog poluotoka zaštićena s morske strane otocima a s kopnene visokim planinama, pružala je idealne uvjete, pejzažne, klimatske, građevne za gradnju carske rezidencije.«³⁸⁾

Ostali istraživači smatraju da je glavni podstrek Dioklecijanu bila nostalgija za rodnim krajem i slično, a ne ljekovito vrelo.

Samo Stanko Miholić protivi se tome da bi Dioklecijan zbog mineralnih izvora i bolesti izgradio palaču, kako tvrdi Morgan Mihalić i predbacuje mu da nema arheoloških nalaza koji bi upućivali da su u palači postojali kupališni uređaji s mineralnim vrelom. Da je takvih uređaja bilo, god 1675. francuski liječnik Jacques Spon bio bi ih opisao, kao i Englez Georg Wheeler, koji su se zanimali za klasične stvari. Oni bi, nesumnjivo, bili zapisali svaki nalaz i lokalnu tradiciju koja bi o tome govorila.³⁹⁾

Mišljenja smo da je mogućnost liječenja, jednako kao i nostalgija, utjecala na to da Dioklecijan sagradi palaču na ovom mjestu, posebno što se tiče lokaliteta, jer su tu sumporni izvori koji su mu omogućili liječenje. Pretpostaviti je da se Dioklecijan, s obzirom na bolest, kupao u sumpornoj vodi i liječio morskim blatom.⁴⁰⁾ Uređaji za kaptiranje morskih izvora mogli su biti i uništeni, kao što je to primijetio i D. Mirošević.⁴¹⁾

Nema razloga ne vjerovati Laktanciju da je Dioklecijan bio neko vrijeme nepokretan, međutim mora da mu se zdravstveno stanje za vrijeme njegovog boravka u palači znatno popravilo jer je poznato da se oko palače bavljao uzgojem povrća,⁴²⁾ što mu ne bi bilo moguće da mu je bolest bila u teškom stadiju. Danas je nemoguće tvrditi je li mu pomoglo liječenje u sumpornoj vodi i morskom ljekovitom blatu (peloidu). Nije važno pitanje je li Dioklecijan podigao palaču isključivo radi liječenja. Daleko je važnije konstatirati je li se liječio ovom vodom, a sve govori da jest.

Nakon pada Salone 614. počinje drugo razdoblje u iskorištavanju mineralnih izvora. Kad su se nestalna vremena sminila, bjegunci iz Salone dođoše u Palaču, koju su iskoristili za nastanjanje. Podrume zatrpavaju smećem, tako ne upotrebljavaju ni terme ni izvore.

Za vrijeme doseljenja Hrvata u 7. stoljeću i borbi s Avarima, Rimljanima, Bizantom,⁴³⁾ Francima, Mađarima, Mlecima a kasnije s Turcima kultura kupanja i čistoća tijela se potpuno zanemaruju. Golo se tijelo u srednjem vijeku smatralo sramotnim. Posve je logično da se terme kao tekovine antike zanemaruju, pa ih domaći pisci ne spominju.

U literaturi, koliko nam je poznato, izvore ove vode prvi put spominje francuski arheolog i liječnik Jakov Spon god. 1675. koji je bio u Splitu na putovanju za Istok.⁴⁴⁾ On navodi da u blizini zapadnog predgrađa teku dva ili tri potočića slane sumporne vode, koji se ne upotrebljavaju pa neiskorišteni utječu u more. Spon nije spomenuo otkud izviru ti potoci. Oni su vjerojatno istjecali iz današnjih izvora: kupališnog, Piškere i samostanskog.

Interesantno je zapaziti kako on navodi da se izvori ne upotrebljavaju, što znači da su se u drugim krajevima iskoristavali za liječenje. On je kao liječnik to najbolje mogao uočiti. Splićani, po svoj prilici, nisu znali da je voda ljekovita. Ljekovitost je vode potpuno prirodno zapazio pisac liječnik.

Konkretni izvor se spominje prvi put god. 1764. u djelu engleskog arhitekta R. Adama.⁴⁵⁾ Izvor je uz tadašnju crkvu sv. Feliksa, a sadašnju sv. Frane. Prikazan je dotok vode samostanskog izvora u česmu gdje se kupaju žena i dva čovjeka. Vrlo jerojatno kupelj je ovdje sarkofag koji se upotrebljavao u tu svrhu. Teško je pomisliti da bi se isklasila posebna kupelj uz velik broj gotovih sarkofaga, pogotovo što su sarkofazi služili za kupanje, kako smo ustanovili, početkom prošlog stoljeća. Bez obzira je li ta slika plod fantazije, iz nje se zastalno može zaključiti da je sredinom 18. stoljeća, kada je Adam posjetio Split, taj izvor služio za kupanje. Nije moguće vjerovati da bi Adam naslikao kupatilo ljekovite vode ako nije znao za njena ljekovita svojstva, a to je mogao doznati samo od mještana. Ako ovako promatramo stvar, nije ni važno je li ta slika naslikana iz stvarno postojećeg kupatila ili plod fantazije. Bitno je da iz slike proizlazi da je taj potok bio poznat kao ljekovit.

Po Adamovoj slici možemo zaključiti da je u to doba odnos prema tekovinama antike bio drugi. Isto tako i odnos prema njegovanju ljudskog tijela. Jedino se čudimo kupanju uz crkvicu. Izgradnjom crkve sv. Frane⁴⁶⁾ ovi izvori su vjerojatno kanaliziranjem sprovedeni u podrume samostana, oko g. 1860.

*Piškera*⁴⁷⁾ je drugi konkretni izvor koji se spominje u ovom stoljeću. Marmont u svojem pismu od 10. veljače 1808, koje je uputio splitskoj općini i u njemu naveo što treba učiniti za uređenje grada, između ostaloga spominje gradnju kanala i perilišta na žalu sv. Frane.⁴⁸⁾ To se sigurno odnosilo na Piškeru jer im je sumporna voda pogodovala za pranje rublja, a ono u pranju, zbog djelovanja sumpora, lako pobijeli. Piškera je tu utjecala u more, te im je tako služila kao javna praonica sve do god. 1930. kada je pokrita.⁴⁹⁾ Nema tragova da je ovaj izvor služio za kupalište, prije javne praonice, a pretpostaviti je da mu je to bila prvotna uloga, kojoj nije pogodovala samo mineralna voda već i žalo za sunčanje.

Izgradnja prvog kupališta. Početkom ovog stoljeća Evropu je zahvatila pošast liječenja vodom,⁵⁰⁾ možda je to među ostalim faktorima djelovalo na podizanje prvog kupališta na mineralnim izvorima. Kupalište je izgrađeno god. 1821. na trećem izvoru.

Kod današnje Ribarnice nalaze se tri izvora, a među ovima treći i najveći je današnji »kupališni«. Za ovaj izvor Nikola Cattani piše da se njegovom vodom do godine 1821. jedino pralo platno, i to vrlo uspješno

s obzirom na kemijski sastav.⁵¹⁾ Nakon ove tvrdnje navedeni autor navodi da su domoroci (indigeni) ovu vodu pili za čišćenje.⁵²⁾

Prema podacima N. Cattanija prvu koncesiju za upotrebu ovog sumpornog izvora dobio je god. 1817. Nikola Selebam (Schellebam). On se rodio u švicarskom mjestu Tochemburgu Toggiju 12. veljače god. 1761. Rođen je kao kalvinist a kasnije je prešao na katoličanstvo oženivši se u svom rodnom mjestu Antoniom Monenzi. Bio je vrlo sposoban, poduzetan, dobar matematičar i prirodoslovac. Za vrijeme Napoleona došao je u naše krajeve. Bavio se trgovinom vina na veliko. Stekao je posjede u Malom Lošinju, Šibeniku i Splitu, gdje je postao član općinskog vijeća.⁵³⁾

Nema direktnih tragova jesu li se i od kada izvori upotrebljavali u ljekovite svrhe. Isto tako i Duško Kečkemet kaže da nam se nisu sačuvali nikakvi podaci o tome da bi u srednjem vijeku u Splitu ta vrela služila u svrhu liječenja.⁵⁴⁾ Međutim iz činjenice da je Selebam odlučio investirati novčana sredstva u izgradnju kupašlita lako je zaključiti da su ovi izvori u to doba služili za liječenje. Teško je pretpostaviti da bi Selebam uložio svoj novac u izgradnju kupališta čiju vodu do tada nitko nije upotrebljavao u ljekovite svrhe. Interesantno je što on sam kaže o tome: »Izvori ljekovitih sumpornih voda bili su već davno poznati i mnogo hvaljeni od raznih uglednih ličnosti svoga doba. Tako je čak njegova ekscelencija civilni i vojni guverner barun pl. Tomašić, komendator vojničkog reda Marije Terezije, suvlasnik infanterijske regimente br. 32 tajni savjetnik preuzvišenog vladara dao prenijeti u Zadar izvjesne količine ove ljekovite vode.«.

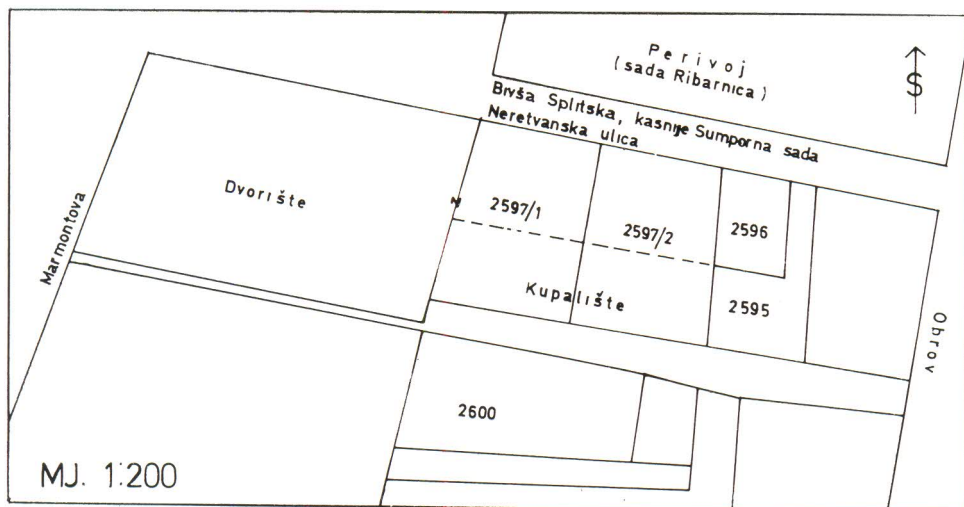
Njegova tvrdnja je malo pretjerana u propagandne svrhe, ali se bez obzira na to dà zaključiti kako je voda i prije izgradnje njegove zgrade služila u ljekovite svrhe.

Selebam u navedenoj radnji doslovno piše: »Uviđavnost i filantropija pouzdanosti c. k. fektivnog vladinog savjetnika gosp. Hinka Recha dala mi je podstreka da podignem takvo kupalište u jednoj svojoj ogradi u kojoj je jedan od najboljih izvora te vode« Dalje navodi da je njegova zgrada mala jednokatnica. U više sobica, od kojih je svaka duga i visoka 8 metričkih stopa (1 metrička stopa je velika 0,347 m) u kojoj se nalazi dobro izglučana kamenica (tal. un urna di pietra-sarkofag) u kojoj se može sjediti ili ispružiti. Postoje posebne cijevi s ključem, slavinom, koje dovode u sarkofag toplu i hladnu mineralnu vodu kojom se kupač mogao koristiti po želji. Neki se nisu htjeli kupati u sarkofagu, pa su se mogli kupati u drvenom vedru. Osim toga ima i sobica s malenom posteljom ili kaučem, s potrebitim rubljem i s drugim prikladnim pokućstvom.⁵⁵⁾

Za 1 sat kupanja u vrućoj kupelji plaćalo se 20 karantana,⁵⁶⁾ a s posteljom i rubljem 30 karantana. Za kupelj sa hladnom vodom plaćalo 10 karantana, s posteljom i rubljem, za 20 minuta.

Kupališna sezona počinjala je 1. svibnja i trajala je do jeseni.

Prvi pacijenti god. 1821. U izvještaju N. Selebama iz god 1821.⁵⁷⁾ nalazimo prve osobe koje su tražile oporavak i zdravlje u mineralno-sumpornoj vodi tek otvorenog kupališta u 1821. To su bili: Srećka Maričić r. pl. Ješić, Marija Cattani r. Selebam, Marija Ambrosi r. Salić, Barbara Šandal,

Izvori i prvo kupalište (Prema zemljišnom ulošku br. 3045 god. 1890) Tlocrt iz 1831, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju

Anica Bradanović, Vica Kaliterna, Nikolina Talaja, Ivanica Vrdoljak, Ivanica Dujmić, Tereža Gospodnetić, Marija Fuina, Betina Vrst, Marija Gabrić, modistica, Regina Gentilomo, Judita Morpurge i Mobile Morpurge.

C. k. generalmajstor, brigadir u Zadru pl. Scharlak, njegov ađutant poručnik Folinius, Haffner, c. k. ratni povjerenik, pl. Cattanj, c. k. vladin tajnik, Buratović, c. k. poručnik bojnog broda i zapovjednik lučkog strazarskog broda u Splitu, Hirtzelberghe, c. k. vojnički liječnik, Pl. Kedesdy, c. k. kapetan u regimenti Assia-Omburg, Olevaz, c. k. kapetan u ličkoj regimenti, Gallina, c. k. artiljerijski kapetan, Franić, c. k. kapetan regimente Radivojević, Schmit, c. k. kapetan regimente Radivojević, Leon, c. k. pješački kapetan, Nikolić, c. k. vodnik mjesnog bataljona, Veizel, c. k. poručnik u regimenti Radivojević, Vincenzo Krafft, c. k. inženjerski vojnički knjigovođa, Kaubek, časnik u c. k. vojnoj prehrani, Niccolo pl. Cattanj, Petar Tondelo, ljekarnik, Izraele Tedesco, trgovac, Abram Elia Jeserun, trgovac, Moise Vita Jeserun, trgovac, Moise Marchioro, Mihovil Rendić, posjednik i trgovac, Nikola Selebam, vlasnik kupališta, Ante Solitro, trgovac, Josip Veselković, trgovac, Domenik Po, Nikola Fontana, Defila Baldasar, trgovac, Domenik Pult, Valentin Agostin, Andrija Gadmer, Risto Bilić, trgovac, Jakov Kaliterna, Nikola Kaliterna i Ivan Demarchi, vlasnik tiskare.

U navedenom popisu bilo je pedesetak pacijenata na liječenju. Zapažiti je da su među posjetiocima isključivo imućni građani, viši vojni časnici, trgovci, vlasnik tiskare, ljekarnik itd. Selebam navodi da se ti pacijenti nisu razočarali u ljekovitosti toplica.

- 1) N. Cattanj: *Sopra le acque minerali zolfores-saline, frede di Spalato*. Disertazione inaugurale, Venezia 1836, str. 20. Autor je objavio rad pod Cattanj, u našoj literaturi se naziva Cattani, što smo i mi usvojili.
- 2) A. Jutronić: Je li Marjan ugasli vulkan? *Slobodna Dalmacija* br. 2192/52.
- 3) F. Kerner: *Quellengeologie von Mitteldalmatien. Die Quellen an der Küste von Spalato*-Jahrb. d. k. geol. R. A. LXVIII S 233—238, Wien 1917.
- 4) D. Maić: Sprovođenje geoloških i hidrogeoloških radova na području Splita 1965. *Arhiv Splitskih toplica* svezak 25.
- 5) D. Tufekčić: Hidrogeološke i geofizičko istraživanje sumpornog vrela u Splitu god. 1958, diplomski rad. *Arhiv Splitskih toplica* sv. 16.
- 6) A. Magdalenić i F. Fritz: Geološke i hidrogeološke prilike na području Splita. *Fond stručnih dokumenata Geološkog zavoda*, br. 3064, Zagreb 1959.
- 7) S. Miholić: Mineralne vode uz istočnu obalu Jadrana (referat na kongresu za talasoterapiju u Opatiji 1954, strojopis *Arhiv Spl. toplica* sv. 37).
- 8) M. Buljan: Hidrološka svojstva i porijeklo vode Splitskog sumpornog kupališnog vrela, *Acta Adriatica* vol. VII. NO4, 1955, str. 23.
- 9) R. Schubert: *Geologija Dalmacije*, Zadar 1909, str. 119—123.
- 10) F. Tućan: Otkud sumpor, *Priroda* 1953, br. 7.
- 11) I. Baturić: Tehnički izvještaj o vrelu Toplica, *Arhiv Split. toplica*, sv. 25.
- 12) Historijat i istraživanja u *Arhivi Splitskih toplica* sv. 36, 37.
- 13) *Ibid.*, bilj. br. 12.
- 14) D. Mirošević: O Splitskim topicama, predavanje održano 18. IX. 1961. delegaciji Poljaka. Predavanje na poljskom na strojopisu u *Arhivi Splitskih toplica*.
- 15) Z. Klas: Die Thiothermale Vegetation im Hafen von Split, *Split* 1938, *Acta Adriatica* vol. 2, str. 47—94.
- 16) W. Schneider: Eine neue Terschellingia Art aus dem Thermen von Split, *Godišnjak Oceanografskog instituta* 1939/40, str. 101.
- 17) *Ibid.*, bilj. br. 12.
- 18) *Ibid.*, bilj. br. 1.
- 19) Lj. Letica: Split kao mineralna banja, *Novo doba* 8. I. 1927.
- 20) L. Nenadović: Banje, morska klimatska mesta u Jugoslaviji, Beograd, 1936, str. 359—360.
- 21) R. Novak: Splitske toplice, *Medicinska enciklopedija*, br. 9/1964, str. 181.
- 22) D. Mirošević: La vita, malattia e morte di Diocleziane, rukopis u Muzeju Grada Splita; Isti: »Split prirodno lječilište« »Dalmacijaturist«, travnja god. 1973; Isti: o. c. br. 14.
- 23) F. Bulić: Kaiser Diokletinas Palast, Zagreb 1929., str. 8. i 9., sl. 72.
- 24) T. Marasović: Zapadne i istočne terme Dioklecijanove palače u Splitu, Zadar, 1976, str. 225—230. *Materijali XII. XI Kongres arheologa Jugoslavije*, Zadar, 1972.
- 25) R. Novak; o. c., bilj. 21, str. 181.
- 26) Citat iz prospekta Splitskih toplica, koji je tiskan u tiskari *Novo doba*, vjerojatno poslije 1930. Godina nije označena.
- 27) C. Morgan: Wiewerk an unserer Adria, in alter und neuerer Zeit Jagdgebite Dalmatiens, Wien 1909 s. 26.
- 28) L. Nenadović: o. c., bilj. 20, str. 359—360.
- 29) Z. Klas: o. c., bilj. 15, str. 47.

- 30) Duško Kečkemet: Stara splitska bolnica, Split 1965, str. 5.
- 31) D. Mirošević: »Choroba Dioklecijana, abdikacija i przyczyna smerci« — Bolest Dioklecijana, abdikacija i uzrok smrti, predavanje na poljskom, iz Arhiva Splitskih toplica sv. 38.
- 32) D. Mirošević: Perchè Diocleziano aveva costruito il suo Palazzo a Split? Rukopis radnje pohranjen u Muzeju grada Splita.
- 33) Iz Arhiva Splitskih toplica sv. 37.
- 34) D. Mirošević je uzorke mulja vrela Splitskih toplica i onoga iz podruma palače poslao na analizu Tehnološkom fakultetu sveučilišta u Zagrebu. Oba su uzorka prema analizi pokazala gotovo isti petrografski i mikrofaunistički sastav. U Zagrebu, 30. VII 1959. Iz Arhiva Splitskih toplica sv. 37.
- 35) D. Mirošević: o. c., bilj. 34.
- 36) C. Fisković: Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII i prvih godina XIX stoljeća — Liječnički zbornik 1953 (?) — str. 246.
- 37) B. Gabričević: Gradnja palače u Aspalathosu logična posljedica Dioklecijanovih reforma — Slobodna Dalmacija 1, 2. svibnja 1959.
- 38) J. i T. Marasović: Dioklecijanova palača«, Zagreb 1968. str. 8. i 9.
- 39) S. Mihelić: Povijest mineralnih izvora u Hrvatskoj, Zagreb, 1954. str. 107.
- 40) S. Miholić: Banje. Medicinska enciklopedija, Zagreb, 1954, knj. 2, str. 1 ... »Rimljani su za liječenje koristili i morsko blato«
- 41) D. Mirošević: o. c., bilj. 34.
Napomena Ivo Vidović: Split, turistički vodič, 1973, str. 38, iznio je tvrdnju: »Jugozapadno od Jupitrova hrama nalazile su se terme s ljekovitim sumpornim vrelima«
- 42) F. Bulić: Car Dioklecijan, Zagreb, 1918.
- 43) G. Novak: o. c., bilj, str. 42.
- 44) J. Spon: Voyage d'Italie de Dalmatie du Grece et du levant, sv. I, Amsterdam, 1679, str. 79.
- 45) R. Adam: Ruins of the Palace of the *Emperor Diocletian at Spalatro* in Dalmatia. London 1764.
- 46) G. Novak: Povijest Splita, III knj., Split 1965, str. 416.
- 47) Piškera nosi ime od tal. riječi la peschiera-ribnjak.
- 48) G. Novak: o. c., bilj. 57, str. 67.
- 49) S. Muljačić: Kronološki pregled izgradnje Splita u XIX i XX st., Zbornik društva inženjera i tehničara, Split 1956, str. 70.
- 50) T. Hruškovec: Čovjek i voda, Večernji list, 13. VIII 1979.
- 51) N. Cattanj: o. c., bilj. 1, str. 10.
- 52) N. Cattanj: o. c., bilj. 1, str. 12.
- 53) Podatke o N. Selebamu dobili smo od M. Toclažića, Split, Duvanjska 3, koji u obiteljskom arhivu čuva građu o svojim pređima.
- 54) D. Kečkemet: o. c., bilj. 32, str. 5.
- 55) N. Selebam: Relazione delle stabilimente de'bagni d'acqua-minerale-sufurea erretto nella città di Spalate, Spalate, 1822, s tr. 14.
- 56) N. Selebam: o. c., str. 14 i 15, bilj. 66.
Karantan (carantan) je bio vrijedan 1/60 fiorina ili guldena, po Enciclopedia Italiana, knj. VIII, str. 936, god. 1930—39.
- 57) N. Selebam: o. c., bilj. 66, str. 15. i 16.